

STUDII ȘI ARTICOLE

DIRECȚII ȘI TENDINȚE ALE ISTORIOGRAFIEI ROMÂNE CONTEMPORANE

de

Ioan-Aurel POP

Analizele istoriografiei românești actuale, mai precis ale ultimelor două decenii de scris istoric, se derulează în acord cu o largă paletă de opțiuni, de la cele excesiv critice până la cele de un optimism debordant. Variantele pesimiste vorbesc despre lipsa unui proces de decontaminare față de influența materialismului istoric și despre marea rezistență față de tendințele modernizatoare, luându-se ca argumente tratatul de istorie al Academiei Române (privit ca mostră de tradiționalism și, eventual, de plagiat), precum și căutarea obstinată a documentelor inedite (producătoare de erudiție seacă, fără consecințe)¹. Cu alte cuvinte, căutarea documentelor ar fi o mărturie de conservatorism și o dovadă de istorie tradiționalistă. În această cheie, se trec în revistă numai noile teme și abordări, legate de imaginar, mitologii politice, noua istorie socială, istoria familiei, a sexualității, a cuplului, antropologia istorică, mentalitățile rurale, violența domestică și socială, sensibilitățile și mentalitățile religioase, referirile la thanatologie etc. Tratările de tip clasic sunt considerate – fie și numai după titluri – conservatoare, ratate, întârziate, nostalgice, depășite, dacă nu de-a dreptul marxiste.

Dimpotrivă, optimiștii văd o istoriografie românească contemporană foarte dinamică, ancorată în marile direcții europene și mondiale actuale, istoriografie care a reușit să recupereze marele handicap din 1989 și să pătrundă, prin sistemul de vase comunicante datorat globalizării, în dialogul general despre trecut². În general însă, predomină imaginile sumbre, fiindcă este de bon ton printre intelectualii „subțiri” să demonizeze nu doar trecutul, ci și prezentul

¹ T. Nicoară, *Aspecte și probleme ale istoriografiei românești contemporane (1990-2007)*, în vol. "Simpozion. Comunicările celui de-al XVIII-lea simpozion al cercetătorilor români din Ungaria (Giula, 29-30 noiembrie 2008)", Giula, 2009, p. 8-29

² Pentru o imagine globală (până în 2006), relativ cumpănită, vezi G. Moisa, *Direcții și tendințe în istoriografia românească (1989-2006)*, Oradea, 2002

românilor. Dacă societatea actuală românească este marcată – conform acestora – de tendințe conservatoare comuniste, de nostalgici comuniști, de securiști, de naționaliști incurabili și de protocroniști vulgarizatori, cum ar putea istoriografia contemporană să facă excepție de la acest trend nefast?! Suntem asigurați în continuare că, după două decenii, românii sunt tot comuniști și conduși de comuniști, ceea ce este complet derutant, iritant și demobilizator. Cu alte cuvinte, dacă prezentul este deplorabil, nici scrisul istoric din acest prezent nu poate fi altminteri.

În ceea ce ne privește, nu împărtășim aceste viziuni întunecate, nici cu referire la prezentul României, nici în legătură cu trecutul ei și nici cu discursul despre trecut. Nu credem că destinul românilor a fost, de-a lungul istoriei, mai trist sau mai tragic decât al altor popoare și nici că românii au o incapacitate înnăscută de a urma binele, de a descoperi dreptatea și de a trăi libertatea.

Ne situăm între acei analiști care nu constată, cu excepția regimului comunist, mari cezuri în evoluția istoriografiei românești³. Dimpotrivă, vedem o dezvoltare organică, de la cronicari până în secolul al XX-lea, dezvoltare care presupune – cu particularități notabile, cu avansări și reculuri – trecerea prin toate marile curente culturale, incluzând medievalismul și umanismul, iluminismul, romantismul, pozitivismul și școala critică etc. Regimul comunist a întrerupt, într-adevăr, această organicitate, înghesuind creația istoriografică, controlată și dirijată, într-un „pat al lui Procut”, construit inițial de comuniștii de la Moscova și apoi de cei de la București. Etapa stalinistă (1948-circa 1960) a prohibit aproape complet temele de istorie națională, în favoarea celor despre trecutul mișcării muncitorești și comuniste, centrate pe „evoluția glorioasă” a Rusiei și a URSS. Această deviere „internaționalistă” (de fapt rusă și sovietică) a creat un curent de respingere, manifestat parțial prin etapa următoare, numită națională (circa 1960-circa 1975), când s-a putut reveni, în oarecare măsură, la valorile tradiționale ale istoriei românești. Echilibrul – cât a fost posibil – a durat însă puțin, fiind copleșit de un alt grav dezzechilibru, anume abordarea „naționalist-comunistă” (circa 1975-1989), în cadrul căreia, pe lângă cultul personalității dictatorului, s-a subliniat unicitatea istoriei românești, imacularea ei, „unitatea, permanența și continuitatea românilor”, eroismul marilor voievozi, necurmatele victorii militare românești etc. Această

³ Vezi, în același spirit, P. Teodor, *Evoluția gândirii istorice românești*, Cluj, 1970; L. Boia, *Evoluția istoriografiei române*, București, 1976 (curs universitar)

pecete deformantă și falsificatoare a lăsat tare puternice în abordarea trecutului, greu de șters instantaneu, persistente și, pe alocuri, chiar rușinoase. Aparent, istoriografia românească din cele patru decenii de comunism a fost complet compromisă, direcționată spre un tezism iremediabil, comandat de partidul unic și de o ideologie care s-a dovedit falimentară, distructivă și falsă.

La o analiză mai atentă, constatăm însă nuanțe surprinzătoare. În deceniul obsedant (1948-1958-1960), „istoriile” publicate au fost proletcultiste și vulgarizatoare, dar marile direcții interbelice au supraviețuit în catacombe. Pe lângă detențiile dureroase (Constantin C. Giurescu, Ioan Lupaș, Silviu Dragomir și alții) și morțile tragice (Gh. I. Brătianu și alții), mulți dintre marii istorici, chiar și dintre cei închiși, au supraviețuit fizic și, fără să mai poată publica în mod liber, și-au putut transmite mesajul, fie și numai oral, unor grupuri mici de emuli. Așa au fost Ioan Lupaș, Silviu Dragomir, Constantin C. Giurescu, Petre P. Panaitescu și alții. Unii dintre ei, care au avut șansa unei vieți mai lungi, au putut să și publice, de prin anii '60 încoace, studii și cărți de mare rezonanță, care, dincolo de formulele standard impuse în prefete, purtau semnul marilor școli istoriografice europene. De prin 1960-1964, deschiderea (controlată) a fost evidentă, încât marea direcție a istoriografiei românești a fost dată de nume precum Constantin și Hadrian Daicoviciu, Dionisie Pippidi, Emil Condurachi, Mihail Macrea, I. I. Russu, Radu Vulpe, Mircea Petrescu-Dâmbovița, Ion Barnea, Dumitru Tudor sau Dumitru Protase (în istoria antică și arheologia clasică), Andrei Oțetea, David Prodan, Virgil Vătășianu, Mihail Berza, Maria Holban, Ștefan Pascu, Constantin Cihodaru, Ion Ionașcu, Francisc Pall, Samuil Goldenberg, Ilie Grămadă, Pompiliu Teodor, Ștefan Ștefănescu, Sigismund Jako, Iosif Pataki, Aurelian Sacerdoțeanu, Nicolae Stoicescu, Eugen Stănescu, Șerban Papacostea, Florin Constantiniu, Radu Popa (în istoria medie și modernă timpurie), Cornelia Bodea, Camil Mureșanu, Dan Berindei, Gheorghe Platon (în istoria modernă) și alții. Trebuie să adăugăm imediat că unii dintre ei au colaborat mai strâns sau mai formal cu autoritățile comuniste, deținând chiar înalte demnități, în vreme ce alții au fost reticenți sau de-a dreptul refractari, promovând chiar un fel de rezistență surdă. Nu-i pomenim aici în funcție de acest criteriu, pentru analiza de față formal, ci în funcție de creația lor, singura care rămâne și care le probează valoarea.

Pe lângă acești mari profesioniști, incontestabile valori – unele de nivel european – au existat și instrumente fidele ale regimului, create la comandă și care îndeplineau fidel directivele ideologice

trasate de sus. Unii preamăreau grevele și manifestațiile muncitorești, istoria partidului și cariera „revoluționară” a dictatorului, inventând chiar fapte și atitudini; alții treceau printr-o grilă nouă întreg trecutul, căutând unitatea, permanența și continuitatea românilor, din neolitic până la zi; alții, în fine, mai ales de prin anii '80 înapoi, într-o cheie protocronistă vulgarizatoare, cultivatorii tracologiei, subliniau originea traco-dacică a românilor, negau romanizarea și romanitatea noastră, ne plasau pe spații imense, ca pe unul dintre cele mai mari popoare ale Terrei, împingând totul în superficial, în ridicol și în rizibil. Aceste „direcții” controlate de autorități, mai ales prin Institutul de Studii Istorice de pe lângă CC al PCR, prin Academia „Ștefan Gheorghiu” și prin Academia de Științe Sociale și Politice, s-au activat mai ales în ultimul deceniu de existență a dictaturii.

Analizând însă lucrurile la rece, după cele două decenii trecute, trebuie să constatăm cu onestitate că marile direcții sănătoase ale istoriografiei românești – corelate, atât cât se putea atunci, cu tradiția interbelică și cu unele teme europene – au continuat să funcționeze. Îndrăznim chiar să spunem că aceste direcții sănătoase dădeau tonul în educația (instruirea) și în creația istoricilor și nu directivele venite de la autorități. Mai notăm, de asemenea, că materialismul dialectic și istoric – deși predat asiduu în licee și universități – rămăsese pentru mulți dintre marii istorici care contau atunci o formă fără fond. Materialismul istoric era mai mult invocat (și aceasta doar ocazional, atunci când era absolut necesar) decât asumat sincer și integrat în discursul istoric, în cercetarea trecutului. Cu excepția a doi valoroși istorici, anume Andrei Oțetea și David Prodan⁴ – dintre cei mai mari ai noștri, făuritori de școli istorice la București și, respectiv, la Cluj! –, care erau de orientare materialistă încă din epoca interbelică și care nu au ascuns niciodată acest lucru, cu excepția altor câțiva care s-au adaptat la materialism pe parcurs, adesea de nevoie și parțial, ceilalți (vorbim de cei importanți) au scris despre trecut după alte grile, dând numai aparența respectării rigorilor impuse.

În acest fel, direcția principală a istoriografiei noastre a rămas una onestă și corectă, deși mult restrânsă, controlată și contorsionată. Această istoriografie onorantă și onorabilă din anii comunismului a lăsat lucrări esențiale, valabile în linii mari și astăzi, lucrări care nu

⁴ În legătură cu D. Prodan, se face și astăzi o confuzie, afirmându-se, de către unii care l-au cunoscut și l-au citit superficial, că ar fi fost marxist, când, de fapt, marele istoric a fost materialist.

suferă în niciun caz de contaminare proletcultistă ori marxistă. Firește, în analiza lor actuală, la distanță de decenii, trebuie să ținem seamă de faptul că au fost elaborate, totuși, într-un regim de dictatură, că anumite concluzii ale lor s-au perimat în chip firesc, așa cum se întâmplă, de regulă, în urma unor noi descoperiri și că, unele dintre ele, nu s-au putut înscrie neapărat pe coordonatele cele mai moderne europene și mondiale. Această din urmă carență nu ținea de incapacitatea autorilor de a o face, ci de limitările sistemului, care diminuase și chiar oprise, la un moment dat, circulația oamenilor și ideilor, stopase abonamentele la marile reviste de istorie din Europa și Statele Unite, interzicând până și contactele epistolare.

În aceste condiții, anul 1989 a relevat și pe tărâm istoriografic o situație critică, din care trebuia ieșit cât mai repede cu putință. Încă din zilele Revoluției din decembrie 1989, marii istorici români ai momentului au semnat un manifest prin care cereau cu fermitate eliminarea ideologizării scrisului istoric, emanciparea lui de sub tutela politicului și a concepției marxiste, revenirea la deplina libertate de exprimare. Natural, toate acestea erau principii generale, aplicabile în chip diferit, în funcție de persoane și școli istorice, de tradiții, de posibilități, de dorințe. Unii s-au așteptat la o întoarcere rapidă, cu 180 de grade, spre temele cele mai moderne europene, spre abordările în vogă atunci, cerând abandonarea imediată a tuturor preocupărilor considerate vetuste, metodologic învechite, naționaliste, marxiste etc. Au fost și voci, venite mai ales din câmpul eseisticii, care au cerut eliminarea tuturor lucrărilor de istorie scrise în anii comunismului, ca fiind lozincarde, false, mincinoase.

Istoricii profesioniști sau „de meserie” au fost însă mult mai reticenți – pe bună dreptate – prevăzând și pretinzând o adaptare destul de lentă, în acord cu anumite transformări organice și, mai ales, după asimilarea temeinică a ceea ce produsese Occidentul și față de care accesul istoricilor români fusese atâta timp interzis sau foarte serios obturat. Pe de altă parte, pentru aceștia era clar că nu se făcuse revoluția spre a se înlocui o ideologie unică, marxistă și comunistă, glorificatoare, cu alta, tot unică și obligatorie, dar în cheie occidentală. Noua eră de libertate – dacă era autentică! – trebuia să permită afirmarea tuturor direcțiilor, școlilor și temelor, cu anumite condiții, firește. O condiție trebuia să fie deontologia profesională, cultivarea profesionalismului numai în cadrul moralității, cu metodele cele mai oneste cu putință. O alta ar fi trebuit să fie păstrarea specificului disciplinei, adică tratarea trecutului după regulile meseriei de istoric și

nu după cele ale literaturii, ale scenariului de film, ale eseisticii și jurnalisticii etc. Firește, trecutul era și putea să fie nestingherit subiect în varii domenii de creație și de activitate umană, de la artă și politică până la parcuri de distracții, dar protagoniștii acestor domenii nu erau istorici ori încetau să mai fie istorici. În fine, o altă condiție se cuvenea să fie insubordonarea față de factorul politic și evitarea apologeticii, legate cu precădere de extremismul de stânga ori de dreapta (fapt interzis, de altminteri, chiar de Constituția României). Din acest punct de vedere, abordările de tip materialist și chiar marxist – care continuă de vreo sută cincizeci de ani încoace, cu multe meandre, în toată lumea liberă! – făcute în cadrele specialității, aveau și au tot dreptul să existe și la noi. Din păcate, considerăm că nu sunt încă destule abordări serioase de acest fel – cum au fost cazurile evocate, ale lui Andrei Oțetea sau David Prodan – spre a genera o confruntare autentică de idei în cadrul scrisului istoric românesc.

Datorită unor astfel de puncte de vedere extreme, exprimate prin mass-media cele mai penetrante, s-a creat o atmosferă de dezorientare pentru publicul larg și pentru mulți dintre istorici – mai ales tineri – incapabili să găsească un drum de urmat, direcționați pe căi greșite sau insuficient pregătiți spre a putea aborda trecutul cu metode profesioniste.

Altminteri, dincolo de aceste discuții teoretice, istoriografia română a ultimelor două decenii, a evoluat și pe coordonate noi, tot mai sincrone cu direcțiile importante ale scrisului istoric european. Mai întâi, s-a renunțat la periodizarea marxistă pe epoci istorice rigide, dublate de „orânduiri social-economice”, iar dacă s-au mai păstrat noțiuni precum „antichitate”, „lume medievală”, „epocă modernă” (uzitate încă în toate marile istoriografii!), ele au rămas criterii de formă, facultative și redimensionate sub aspectul cronologic și sub acel al conținutului. Astfel, de exemplu, Evul Mediu românesc, întins odinioară din secolele VIII-IX până spre 1800 și suprapus peste ceea ce se chema „feudalism” în sens marxist, se consideră astăzi ca derulându-se, conform unor solide criterii de conținut, între secolele V-VI și XVI, în sincronizare cu întreaga Europă. De altminteri, tendința aceasta pornise încă înainte de 1989, prin câteva luări de poziție ale specialiștilor, între care o carte despre civilizație românească între medieval și modern, scrisă de Răzvan Theodorescu⁵.

⁵ R. Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii, 1550-1800*, vol. I-II, București, 1987

În plan general, abordările marxiste și chiar materialiste au fost, în linii mari, abandonate sau serios diminuate. Este drept că, în unele cazuri, această repudiare s-a făcut mai mult formal, neputându-se șterge instantaneu decenii de „educație comunistă”. Treptat însă, schimbul de generații și dispariția biologică a unora dintre istorici, pe măsură ce trec anii, rezolvă cumva de la sine și această problemă. Nici tendințele naționaliste și protocroniste vulgare nu s-au putut elimina instantaneu, dar au rămas tot mai stinghere, făcând loc altora, adaptate instrumentarului actual. S-a cerut insistent și uneori s-a și realizat reîntoarcerea la tradiția noastră interbelică, cu rezultate variabile, fiindcă, după circa patru decenii, nu mai era tocmai acesta exemplul de urmat. În schimb, s-au refăcut legăturile cu marile istoriografii europene și cu scrisul istoric american, trecându-se treptat la abordări noi ale trecutului.

În plan tematic, au fost repudiate vechile direcții cultivate de „institutede” ideologice, patronate în mod direct de partidul comunist, precum chestiunea luptei de clasă, istoria mișcării muncitorești și comuniste, anumite aspecte de istorie socială, succesiunea „orânduirilor social-economice” etc. Au fost continuate teme vechi, viabile și demne de investigat pe mai departe, dar au fost aduse în atenție și teme noi, prohibite ori foarte puțin tratate sub regimul comunist: istoria monarhiei moderne în România, de la 1866 până la 1947 și istoria Casei Regale a României în anii comunismului; trecutul provinciilor istorice românești anexate în 1940 și reanexate de URSS în 1944; studiul dictaturilor din secolul al XX-lea, istoria critică a URSS și a comunismului mondial, relațiile româno-sovietice în lumina noilor documente de arhivă; istoria religiei și a bisericii, mai ales a Bisericii Române Unite cu Roma (Greco-Catolice), interzise între 1948 și 1989; demografia istorică și studiul populației, națiunile și grupurile etnice, istoria minorităților, istoria mentalităților și a imaginarului etc. Multe dintre aceste abordări – măcar *in nuce* – au antecedente. Astfel, D. Prodan tratase încă din anii '60 ai secolului trecut chestiunea emancipării naționale a românilor transilvani și rolul bisericii greco-catolice în această mișcare, în mod corect, în acord cu realitățile⁶; abordări parțiale ale rolului pozitiv al dinastiei de Hohenzollern în marile momente ale istoriei moderne (Constituția din 1866, proclamarea independenței de stat și Războiul de Independență, Primul Război Mondial și Marea Unire etc.) – controlate, limitate și

⁶ D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, ediție nouă, refăcută, București, 1967

distorsionate – se mai făcuseră, grație unor cercetători de la institutele bucureștene sau de la universitățile din București, Cluj și Iași⁷. Despre națiunea medievală scrisese – este drept, sub forma unor lucrări destinate numai specialiștilor – Șerban Papacostea⁸, așa cum deschizător de drumuri în istoria mentalităților fusese Alexandru Duțu⁹. Chiar și despre imaginarul colectiv se scriseseră anumite studii, publicate, unele dintre ele – firește, cu voia cenzurii și cu sprijinul autorităților – în străinătate (vezi Lucian Boia)¹⁰. Istoria scrisului istoric, introdusă ca disciplină universitară în anii '70 ai secolului trecut (mai ales prin strădania lui Pompiliu Teodor și Alexandru Zub) avea să cunoască după 1989 direcții noi, fertile, mai ales la Cluj, Iași și București.

Natural, direcțiile tematice importante ale istoriografiei românești, urmate acum în libertate, au cunoscut o dezvoltare nouă. Școlile de preistorie din cele trei mari centre academice s-au racordat la cercetarea internațională a acestor teme, reînnoindu-și limbajul de specialitate și conținuturile, inclusiv în funcție de noile săpături arheologice. Arheologia clasică a cunoscut evoluții aproape spectaculoase, pe cele trei direcții consacrate – dacică, romană și post-romană – conducând la concluzii deosebite, făcute cunoscute în lume prin periodice apărute în limbi de circulație internațională. Nume precum Dionisie Pippidi, Alexandru Vulpe, Alexandru Barnea sau Zoe Petre la București, Ioan Piso, Ion Glodariu sau Mihai Bărbulescu la Cluj, Mircea Petrescu-Dâmbovița, Dan Gh. Teodor ori Silviu Sanie la Iași au servit ca exemple tinerilor sau mai tinerilor colegi, porniți pe calea specializării în istorie veche. Arheologia medievală, continuând legatul lui Radu Popa – care a dat adevărate modele de cercetare, prin monografiile dedicate Țării Maramureșului și Țării Hațegului – și

⁷ D. Berindei, *Epoca Unirii*, București, 1979; I. Bulei, *Lumea românească la 1900*, București, 1984; N. Adăniloae, *Independența națională a României*, București, 1986; Gh. N. Căzan, Ș. Rădulescu-Zonner, *România și Tripla Alianță (1878-1914)*, București, 1979; L. Maior, *Mișcarea națională românească din Transilvania, 1900-1914*, Cluj-Napoca, 1986; Eliza Campus, *Din politica externă a României 1913-1947*, București, 1980; Z. Ornea, *Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea*, București, 1980; V. Vesa, V. Pușcaș (coord.), *Dezvoltare și modernizare în România interbelică, 1919-1939. Culegere de studii*, București, 1988 etc.

⁸ Ș. Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988

⁹ Al. Duțu, *Literatura comparată și istoria mentalităților*, București, 1982

¹⁰ L. Boia, *L'exploitation imaginaire de l'espace*, Paris, 1987; idem, *La fin du monde: une histoire sans fin*, Paris, 1989

exemplul lui Victor Spinei – care a dedicat Moldovei din epoca sa de început o carte de excepție – a trecut la abordări curajoase, ale populațiilor migratoare, ale interferențelor dintre ele și dintre acestea și români ori străromâni, ale fortificațiilor, așezărilor și cimitirelor din secolele VIII-XIV etc.

Evul Mediu și Renașterea, teme europene deopotrivă prin conținut și formă, ajunse relativ târziu în atenția istoricilor români, au fost reluate prin analize deosebite, pornind de la studierea noilor volume de surse publicate, de la descoperirea de izvoare inedite și de la noile sensibilități de tratare. Creatori de școli în domeniu sunt Radu Manolescu și Stelian Brezeanu (în Evul Mediu occidental și românesc și bizantinologie), Șerban Papacostea (Evul Mediu românesc) Mihai Maxim (în turcologie), Sigismund Jako (în Evul Mediu ungar și în Renaștere), Constantin Rezachevici, Andrei Pippidi, Ștefan Andreescu, Teodor Teoteoi, Victor Spinei, Nicolae Edroiu, Avram Andea, Ion Toderășcu, Ion Caproșu, Ștefan S. Gorovei și alții, în direcții diverse, de la cronologia domnilor Moldovei până la spiritualitatea omului medieval și de la Ștefan cel Mare ca „atlet al lui Hristos” până la unitățile administrative ale Transilvaniei și la statutul cnezimii românești. De mare importanță a fost și este continuarea colecției naționale de documente medievale (*Documenta Romaniae Historica*), ajunse la aproape o sută de volume, cu cele patru serii ale sale, elaborate și scoase sub egida Academiei Române, la institutele din București, Cluj și Iași. Școlile de medievistică au continuat să pună accentul, atât cât le-a fost în putință, pe științele auxiliare ale istoriei și pe filologie, instruindu-i pe tineri în domeniile complexe ale paleografiei, diplomaticii, sigilografiei, heraldicii, genealogiei, cronologiei sau ale limbilor izvoarelor.

Atenția multor studioși s-a îndreptat spre modernitate, spre plămădirea lumii noi, spre studiul revoluțiilor, al conștiinței revoluționare, spre constituirea națiunilor și a statelor naționale etc.

Marii maeștri în domeniu au fost Gheorghe Platon, Camil Mureșanu, Cornelia Bodea, Dan Berindei, Liviu Maior sau Nicolae Bocșan. Natural, abordările s-au primenit prin racordarea la temele universale, prin comparatism, prin aplecarea spre imaginarul colectiv, spre ideologiile înnoirii, spre grupurile marginale, spre raportul dintre popor și putere.

Cea mai spectaculoasă izbucnire de noutate s-a înregistrat în tratarea secolului al XX-lea, secolul celor două conflagrații mondiale, al nașterii și al morții sistemului comunist, al decolonizării, al poluării

mediului, al dictaturilor, al discriminării, al drepturilor omului, al terorismului, al non-statelor etc. Aici, îmbinarea istoriei cu sociologia, cu politologia, cu psihologia colectivă a dat cele mai bune rezultate în relevarea unui trecut recent complex, tulburător și fascinant. Lumea contemporană s-a dovedit ineputabilă, greu de descifrat cu metode tradiționale și deschisă spre cele mai spectaculoase înnoiri. Cele mai numeroase institute de istorie din România sunt astăzi dedicate studiului comunismului, al dictaturilor, al conflictelor, al minorităților actuale, al marilor transformări de la finele anilor '80 și de la începutul anilor '90, care au condus la căderea regimurilor comuniste și a URSS. Aici nu a existat o tradiție de cercetare românească viabilă în domeniu, fiindcă cel mai controlat, mai politizat și mai dirijat sector era acela al istoriei contemporane. Dar deschiderile de după 1989, marcate prin ridicarea unei generații de tineri istorici cu studii în occidentul Europei și în SUA, au suplinit lipsa tradiției și au generat teme și direcții foarte moderne, aducând în câmpul cercetării subiecte complet inedite, surprinzătoare, precum și concluzii de mare actualitate. Peste tot, periodicele de specialitate, scrise, cele mai bune, în limbi de circulație internațională, au făcut cunoscute și în exterior eforturile istoricilor români. De asemenea, o serie de monografii și studii au apărut și ele în limbi străine, la edituri din România sau au fost publicate de-a dreptul în străinătate.

În istoria istoriografiei, dătători de ton au fost Pompiliu Teodor, Alexandru Zub, Vasile Cristian și alții, fini analiști ai scrisului istoric românesc și universal din toate timpurile, dar aplecați cu precădere spre modernitate, spre descifrarea mecanismelor schimbării din secolul al XVIII-lea încoace.

Până la urmă, toate marile epoci și teme au beneficiat de tratări deosebite, elaborându-se lucrări de mare valoare, unele chiar spectaculoase. Au fost revigorate comparatismul istoric și perspectiva europeană, precum și lecturi diferite, pluraliste ale surselor existente, trecute prin grila sensibilității contemporane și nemediate de „comanda socială”, de ideologii impuse de regimuri dictatoriale, de propagandă. S-a inițiat studiul sistematic al regimului comunist din România, de la mișcarea rezistență din munți până la colectivizarea agriculturii și de la suprimarea fizică a vechii elite și a intelectualilor anticomuniști până la cultul personalității lui Ceaușescu și al familiei sale. Pentru aceasta, au fost utilizate varii metode, de la cercetarea izvoarelor scrise, provenite din arhive odinioară închise, până la istoria orală, la anchetele de teren, făcute prin chestionarea martorilor

oculari aflați încă în viață. Au fost analizate critic „miturile” comunismului¹¹ și teme sale recurente, ajunse stereotipuri, repetate până la obsesie, precum dictatura proletariatului, lupta de clasă, clasa muncitoare, inginerul, tânărul erou comunist, femeia eroină etc. Toate au fost cercetate și criticate în detaliu, mai ales de către specialiști tineri, în special de către aceia grupați în jurul școlii create în jurul lui Lucian Boia, la București. Tot acolo, au fost abordate insistent și „miturile” generale ale românilor¹², ca descendența din daci și romani, romanizarea, continuitatea dacică, daco-romană și românească, etnogeneza, voievozii medievali, eroii medievali și moderni, Țările Române ca poartă a Creștinătății, Nicolae Bălcescu, cultul personalităților, trecutul imaculat, ospitalitatea românească, vecinii răi, străinul vinovat etc. Toate acestea au condus la o remodelare a trecutului, pregătită pentru noile conștiințe, pentru tineri mai ales. Această remodelare este, în acești ani, de departe dominantă.

În același timp, au continuat și o seamă de abordări vechi, care puneau în prim plan istoria politică, factologică și narativă, care preamăreau, destul de stângaci uneori, națiunea română eternă și ceea ce se considera a fi valorile ei, cultura tradițională, personalitățile consacrate, raporturile bilaterale dintre state, publicarea izvoarelor istorice etc. Unele dintre aceste orientări aflate pe linia tradițională proveneau din convingerea autorilor că trebuiau continuate, cu real folos, asemenea teme și metode, începute, dar nefinalizate; altele erau, poate, rodul nepriceperii și neputinței; altele rezultatul nostalgiei după timpul comunismului. Până la urmă însă, într-o lume liberă, era normal să se întâmple așa.

O parte dintre cei ce doreau cu orice preț „înnoirea” păreau să încerce impunerea universală a concepției și metodei lor. De aceea, unii autori „revoluționari” au trecut la demolarea sistematică a întregii creații istoriografice din anii comunismului. Au urmat, astfel, anumite lucrări de istorie (de fapt, de istoriografie), destinate să-i lumineze pe românii neștiutori și naivi, greșit educați de comuniști. Suntem deplin de acord că astfel de lucrări trebuiau să fie scrise, fiindcă – mai ales în ultimii 10-15 ani de regim Ceaușescu – România apărea în propaganda oficială drept țara cea mai avansată, locuită de cel mai glorios popor, condus de un geniu și cu o istorie imaculată, adevărat corolar de împliniri și succese. Desigur, lumea nu credea aceste

¹¹ L. Boia, *Miturile comunismului românesc*, București, 1998

¹² Idem, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, 1997 (2000)

minciuni, însă, prin repetiție, trecutul apărea serios alterat în conștiința colectivă, în opinia publică. Ne-am fi așteptat, de aceea, să apară corecturi, puneri la punct, iluminări, negări ale exagerărilor și minciunilor, toate absolut necesare. În locul acestora, au apărut însă, de multe ori, adevărate demolări, eradicări severe, distrugerii complete a aproape tot ceea ce s-a scris despre trecut în timpul comunismului¹³. Era ca un cataclism natural, ca și cum toți cei care trăiseră sub comunism fuseseră ființe primitive, nedemne și murdare, ele fiind bune de spânzurătoare, iar operele lor demne de foc (ca să parafrazăm cuvinte rămase celebre, legate Petru Maior și de o carte a lui). Erau dați ca exemplu, de regulă, cei mai devotați „istorici” ai partidului comunist și ai lui Ceaușescu, slugile regimului și – prin cunoscutul procedeu *pars pro toto* (luarea părții drept întreg) – se arunca blamul asupra întregii istoriografii din cele patru decenii trecute. Faptul acesta se mai putea înțelege și chiar justifica: regimul comunist fusese atât de odios și adusese atâtea suferințe oamenilor încât condamnarea globală a lumii sale venea cumva ca o compensație necesară. Era nedreaptă această generalizare, dar se putea înțelege, în vâltoarea argumentării și în entuziasmul speranței de mai bine. Critica a mers însă, necruțătoare, mai departe, mult mai departe! Pe măsură ce străinii ne făceau sperjuri, josnici și nedemni, pentru cele 60 000 de așa-zise victime ale revoluției din 1989, pentru copiii din orfelinate, pentru cei bolnavi de SIDA, pentru violențele etnice și sociale, pentru mineriade și pentru câte toate, noi înșine – adică anumiți exegeți din mijlocul nostru – ne turnam cenușă în cap cu mult mai mult zel.

O latură a acestui proces demolator a privit trecutul românesc în general, nu doar cel comunist. Întreg acest trecut apărea – iar românii luau act stupefiați de aceasta – ca „mitizat”, adică, în accepțiunea dată de autorii pomeniți, falsificat cu bună știință. Referința nu se făcea la miturile antropologice, la marile mituri existențiale și esențiale, ci la miturile istoriografice. Era vorba despre întreg scrisul istoric românesc, de la cronicari și Școala Ardeleană până la Nicolae Iorga, Gheorghe Brătianu, P. P. Panaitescu și C. C. Giurescu și, evident, la „comuniștii” Constantin și Hadrian Daicoviciu sau Andrei Oțetea. Nu se mai făcea nicio distincție între autorii minori, servili, ocazionali, stipendiați, gata să scrie orice – și care au

¹³ Vezi o parte dintre lucrările lui L. Boia și ale elevilor săi, mai ales citata *Istorie și mit în conștiința românească*, precum și o seamă de replici, între care I.-A. Pop, *Istoria, adevărul și miturile (Note de lectură)*, București, 2002.

existat în toate epocile și la toate popoarele – și marii specialiști, savanții, numele de referință ale culturii noastre. Toți erau puși în aceeași categorie și sub egida acelorași erori fatale, anume naționalismul, preamărirea trecutului național, înfrumusețarea trecutului, glorificarea eroilor, ridicarea în slăvi a națiunii, condamnarea străinilor etc. Scrierile lor erau răstălmăcite, trunchiate, greșit interpretate și puse, mai toate, sub semnul întrebării. Mergând atât de departe, unii dintre acești vizionari și-au dat seama de lipsa lor de credibilitate, care urma sau trebuia să iasă, în chip inexorabil, la iveală. Și au încercat un paliativ, care a încurcat însă și mai rău lucrurile: au tentat să reînvie ideea imposibilității cunoașterii obiective a trecutului, transpunând vechi teorii – altminteri ispititoare – ale agnosticismului filosofic pe tărâmul istoriei românești. Cu alte cuvinte, istoricul, nefiind capabil să ajungă niciodată la adevăr, nici nu mai avea rost să-l caute, el putând fabula liniștit, crea la nesfârșit mituri și prosti cu nonșalanță auditoriul. Toate acestea – bune de dezbătut între istorici și filosofi – au creat în publicul larg o atmosferă de neîncredere, de dezamăgire, de dispreț pentru istorici și pentru meseria lor. Natural, aici a fost exploatată concepția naivă și destul de răspândită că istoria este una singură, ca și adevărul, și că trecutul nu poate fi prezentat în chip „adevărat” decât sub o singură formă. De unde și întrebarea năucitoare, pusă adesea de profani: „Când veți scrie odată, voi istoricii, istoria cea adevărată?!”. În loc de un răspuns corect și onest, a fost mai spectaculos pentru unii să arunce opoziția asupra istoricilor „comuniști”, asupra tuturor istoricilor noștri, mari și mici, inclusiv asupra celor care au căutat și chiar au descoperit, cu probitate și cinste, să reconstituie faptele de odinioară și sensurile lor. De aici au rezultat dispreț și neîncredere față de istorici.

Dar disprețul și neîncrederea s-au răsfrânt deopotrivă asupra trecutului și mai ales asupra trecutului românesc. Poporul român, umil și umilit în vremea regimului comunist, apărea incapabil de făurirea unui viitor demn, așa cum fusese martorul și protagonistul unui trecut negru, rușinos și mincinos. În general, cei care au cultivat cu zel propagandistic neobosit aceste idei radicale nu au fost istorici profesioniști, iar cei care au fost, totuși „de meserie”, erau mai mult filosofi și ideologi ai istoriei sau istorici ai istoriografiei. Cu alte cuvinte, nu erau dintre specialiștii care să fi reconstituit, cu metodele consacrate ale disciplinei, vreo epocă istorică ori vreo temă majoră a trecutului, ci critici și analiști, dintre aceia, unii foarte onorabili, care scriseseră cărți din cărți. Or istoricul este și va rămâne – câtă vreme va

exista o formă de cunoaștere numită istorie! – un căutător și descoperitor de izvoare, un analist și un interpret al lor, un „artizan” capabil să pună informațiile din aceste izvoare în „ecuații” verosimile, demne să refacă universul vieții trecute. Până la urmă, credibilitatea unora dintre cei mai vajnici demolatori ai așa-numitului scris istoric tradițional s-a spulberat în mare măsură, după ce au fost dovediți până la urmă drept plagiatori și autori de platitudini (unii)¹⁴ sau sperjuri și colaboratori ai securității (alții)¹⁵.

Firește, disciplina numită istorie, ca orice formă de cunoaștere omenească, se schimbă, se adaptează treptat vieții, exigențelor lumii, păstrându-și în același timp specificul. Este un fel de aducere permanentă la zi, dar însoțită de conservarea identității. Întreaga societate omenească a cunoscut în deceniile din urmă o succesiune de crize, nemaiîntâlnite ca număr, intensitate și conținut. De aceea, elementul fundamental care caracterizează lumea noastră pare să fie incertitudinea. Era de așteptat, până la urmă, ca și reconstituirea trecutului să intre sub semnul incertitudinii, cum s-a mai întâmplat în momente critice. Dacă prezentul și viitorul sunt incerte, și trecutul trebuia, după gustul multora, să ajungă la fel. De aceea, s-a revenit la ideea negării adevărului (relativ) al trecutului și a oricărei cauzalități, susținându-se că toată cunoașterea vieții de demult – câtă există! – se axează pe mituri sau pe construcții mentale fără relevanță și fără suport în realitate. Cercetătorii sunt îndemnați să nu mai studieze procese istorice în evoluția lor, construcții organice, ci acte de voință arbitrară și deliberată a unor persoane sau grupuri, precum „inventarea” Europei, a tradiției, a națiunii etc. Temele la modă – marginalii, sexul, moartea, deviațiile și devianții, imaginarul etc. – unele excepționale ca relevanță, sunt prezentate și cultivate ca singurele valide. Este absolut justificat îndemnul adresat tinerilor de a studia imagini și reprezentări mentale, dar este complet eronat a le inocula ideea că ceea ce s-a vehiculat în mințile oamenilor este mult mai important decât ceea ce a avut loc aieșea. De mare actualitate este considerată condamnarea studiilor „de tip clasic” asupra națiunii,

¹⁴ C. Avramescu, *O istorie a longevității* (Lucian Boia, "Tinerețe fără bătrânețe. Imaginarul longevității din Antichitate până astăzi", București, 2006), în "Dilematica", nr. 9, februarie 2007; C. Horea, Boia, *le mal-aimé* (recenzie la lucrarea lui L. Boia, "Napoleon III cel neiubit", București, 2008), în "Saeculum", nr. 4, 1 iunie 2009.

¹⁵ Vezi cazul, mediatizat la un moment dat, al eseistului Sorin Antohi, divulgat drept colaborator asiduu al securității și drept uzurpator al titlului de doctor în istorie.

statului național și naționalismului, pe motiv că aceste realități sunt depășite și că au fost generatoare de mari suferințe, conflicte și nedreptăți. Cele „două secole de naționalism” sunt blamate adesea în asemenea măsură, încât cu greu se mai poate îndrepta cineva spre studiul lor, altfel decât cu idei preconcepute. De cele mai multe ori, astfel de teme, dacă nu sunt condamnate, sunt ignorate de către cei ce vor să fie de bon ton. Conform acestei logici, ar trebui ocolite și familia, și biserica, și religia, și dragostea, și averea, și provincia, și cetatea-stat, fiindcă și ele au generat, de-a lungul vremii, conflicte sângeroase. Tratarea noilor teme se cuvine făcută – spun noii ideologi – în stil eseistic, cu idei extrase mai ales din alte cărți și combinate ingenios, nu din sursele istorice. Căutarea și interpretarea surselor este considerată o piedică în calea modernității. Ceea ce reprezintă un rezultat logic al ideii inexistenței adevărului sau, mai exact, al neputinței reconstituirii trecutului în funcție de criteriul adevărului. Dacă realitatea trecută nu poate fi, oricum, recreată în funcție de criteriile obiective, ce rost mai au izvoarele? Ce importanță mai are faptul, de exemplu, că numai pentru trecutul Transilvaniei există circa 2 milioane de înscrisuri în limba latină, elaborate între secolele al XI-lea și al XIX-lea, din care sunt publicate și cunoscute de specialiști între 5 și 10%?! Ce importanță are faptul că trecutul nostru este cunoscut până acum în chip trunchiat sau fals, din moment ce, oricum, el nu poate fi cunoscut cu-adevărat?! E ca și cum ai spune: ce rost are să mai mănânc azi din moment ce, oricum, mâine îmi va fi foame din nou?!

Manualele școlare de istorie, din păcate, reflectă și ele aceeași stare de incertitudine. După repunerea în prim plan a unui manual interbelic (ca și cum istoria ar fi rămas pe loc vreme de cinci decenii!), după elaborarea altuia factologic și supradimensionat, au urmat experimente de-a dreptul hilare, în care buzele lui Decebal, relațiile extraconjugale ale lui Alexandru Ioan Cuza sau câteva versuri de Ștefan Roll erau mai importante decât structurile sociale ori decât apărarea valorilor creștine europene. Manualele actuale – integrate modelului european, ni se spune! – nu mai conțin în titlu decât termenul „Istorie” (fără vreo indicație cronologică și mai ales fără vreo referire la România!) și nu respectă două principii fundamentale ale disciplinei, anume diacronia (adică desfășurarea faptelor istorice în succesiune cronologică sau în timp) și spațialitatea (adică derularea unui fapt într-un loc anume și imposibilitatea repetării lui identice în alt loc). De aceea, se tratează în aceeași secțiune civilizația incașilor și

apariția calvinismului, în timp ce studiul Marii Revoluții Franceze (1789-1794) vine, pentru elev, la câteva săptămâni după lecția despre Revoluția de la 1848-1849! În aceste condiții, nu este de mirare că, nu se mai înțelege nimic din trecut, care rămâne ca o nebuloasă în mințile oamenilor. Dar de ce s-ar înțelege trecutul, din moment ce prezentul este prezentat ca fiind și mai obscur?!

După instruirea schițată mai sus în învățământul preuniversitar, urmează instrucția universitară de specialitate, la facultățile de istorie. Și aici, de regulă, superficialitatea este ridicată la rangul de principiu. Deocamdată, se mai dă o luptă surdă între cei care apără "vechiul" și mai cultivă științele auxiliare, filologia clasică și modernă, culegerea și prelucrarea izvoarelor, pe de o parte și promotorii „modernității”, pe de alta, care-i introduc pe învățăcei direct în „mituri” și în „imaginar”, în filosofia istoriei și în meta-istorie, învățându-i să ocolească arhivele și să scrie eseuri, reșezând în formă nouă ideile și frazele altora. Lupta este însă inegală și ne temem că, așa cum se cuvine și cum a fost mereu, „noul” va învinge în curând. Astfel, peste puțini ani, arhivele vor zăcea goale de angajați și de specialiști, fiindcă nu va mai fi nimeni să știe limbile izvoarelor istorice și metodele descifrării documentelor. Iar atunci, istoria va redeveni ceea ce a fost cu mult timp în urmă, de pe vremea muzelor și a trubadurilor, adică poveste, poezie și muzică, cu alte cuvinte artă.

Firește, am exagerat, zugrăvind aici un tablou prea pesimist și sumbru. Nu credem că se va putea întâmpla, din fericire, acest lucru, adică revenirea la poveste și la artă. Dar nu înțelegem cum se poate susține și inocula în mințile tinere ideea că studiul documentelor de arhivă ar dăuna istoriografiei noastre sau că ar menține această istoriografie cantonată în înapoiere și marxism. Când, de fapt, este exact pe dos, adică lipsa sau ocolirea surselor autentice îndepărtează istoriografia de menirea sa, de esența sa, de statutul său. Modernizarea nu înseamnă eșuarea scrisului istoric în literatură, în sociologie, în politologie, în discurs politic sau în eseu despre trecut. Orice temă, oricât de nouă și de surprinzătoare, trebuie tratată cu metodele și după principiile istoriei, spre a deveni istorie. Altminteri, tratarea poate fi sublimă, dar nu mai este istorie, iar autorul său nu este istoric¹⁶.

¹⁶ Vezi, în acest sens, mărturia unei Doamne a istoriografiei franceze (Régine Pernoud, *Pour en finir avec le Moyen Age*, Paris, 1977, p. 123-124): „Istoria are domeniul său. Ea încetează să existe dacă nu mai este căutare a adevărului, întemeiat pe documente autentice; ea se evaporă literalmente; mai bine spus, ea nu mai este

Istoriografia română de astăzi, judecată în context european, are încă de recuperat etape importante, etape pe care marile școli istorice occidentale le-au traversat în mod organic, în secolele trecute. A-i cere scrisului istoric românesc actual să se racordeze scrisului istoric occidental, în sensul de a trata în același fel aceleași teme socotite la modă, este o utopie, care, ca orice utopie, nu conduce nicăieri. Istoriografia română, ajunsă mult mai târziu la faza modernă, trebuie să-și descopere și să-și publice mai întâi izvoarele, ceea ce în Occident și chiar în multe țări din Europa Centrală s-a înfăptuit demult (mai ales în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea). Apreciem că, din noianul de izvoare interne și externe referitoare la trecutul românilor și al celorlalți locuitori de pe teritoriul României, istoricii au acces la circa 30-40%. Restul își așteaptă prelucrarea și publicarea. În al doilea rând, trecutul românesc mai trebuie reconstituit inclusiv sub aspect evenimential. Nu se cunosc încă bine succesiunea la trona principilor noștri, natura unor domnii, raporturile cu regatele, imperiile, țaratele etc. din jur, structurile sociale, compoziția stărilor, regimurile politice, mecanismul muncii, izbucnirile violente și multe altele. În al treilea rând, pentru abordarea trecutului românesc mai îndepărtat prin grile ajunse astăzi la modă (sensibilități și mentalități, sexualitate, cuplu, antropologie, violență rurală, universul copilăriei, marginali etc.), este nevoie neapărat de sursele potrivite, care să reflecte astfel de realități. Or, pe teritoriul Țărilor Române și chiar în partea din Ungaria în care trăiau românii, astfel de surse nu există decât începând cu Epoca Modernă (mai precis din secolul al XVII-lea încoace). Natural, anumite surse se pot citi și în altă cheie decât până acum, astfel încât se pot evidenția anumite aspecte în sensul temelor de mai sus, dar, cel mai adesea, forțând nota, recurgând la analogii sau făcând presupuneri și ipoteze. Se poate să apară și la noi surse relevante în sensul dorit, inclusiv pentru Evul Mediu, dar, deocamdată, asemenea înscrisuri zac necercetate pe kilometri întregi de arhivă! Cu totul altfel stau lucrurile în Franța, de exemplu, unde au existat registre parohiale vechi, instituții medievale producătoare de documente și surse narative sau familii care au conservat arhive

decât fraudă și mistificare. Este aici ocazia de a cita o foarte frumoasă definiție a lui Henri-Iréné Marrou: *Om de știință, istoricul se află în postura de delegat al fraților săi, oamenii, întru cucerirea adevărului*". Cu alte cuvinte, în cercetarea trecutului sunt fundamentale adevărul ca scop și documentul ca metodă; fără ele, nu există istoriografie și istorici, ci se trece în alte domenii și la alți protagoniști.

private din secolul al IX-lea. Or, în lipsa acestor condiții elementare pentru trecutul românesc, ne temem că tinerii au început să improvizeze mai mult ori mai puțin grațios, copiind, alături de teme și metode, și anumite conținuturi de aiurea, care nu au nimic de-a face cu istoria noastră. Se nasc astfel anumite produse numite istoriografice, dar care au mai multe în comun cu eseurile decât cu studiile istorice. De aceea, credem că mai de folos ar fi și este acțiunea în câmp istoriografic pe mai multe planuri: continuarea descoperirii, prelucrării și publicării surselor, alături de reconstituirea unor segmente din trecut, fie și în manieră pozitivistă, împreună cu atacarea celor mai moderne teme și forme de abordare, în acord cu sensibilitățile omului secolului al XXI-lea. Aceste munci paralele nu trebuie privite în contradicție și nu trebuie contrapuse. Dimpotrivă, ele pot foarte bine să meargă în paralel și chiar să intre în interferență. A renunța la căutarea și publicarea surselor ar fi o tragedie cel puțin la fel de mare cu a părăsi modernitatea și a ne cantona în narativ și evenimential. Rămânem la ideea că o lucrare de istorie – fie că reconstituie, de exemplu, la modul clasic, statutul Mitropoliei Moldovei în secolul al XV-lea, fie că tratează opinia elitei ieșene despre femei în secolul al XVIII-lea – este bună dacă respectă criteriile fundamentale ale cercetării istorice, dacă aplică în mod corect metodele istorice și dacă urmărește veridicitatea. Orice temă, oricât de adecvată cerințelor actuale, poate fi tratată prost sau bine, iar un autor la modă care scrie despre trecut nu este neapărat și un istoric bun!

Important este că, în ultimele două decenii, s-a revenit la pluralitate, că scrisul istoric nu mai este dirijat și nici cenzurat de către o instanță politică dominatoare. De aceea, sentințele legate de caracterul scrisului istoric actual, indicațiile de urmat pentru a face istorie la modă sau direcțiile de cultivat spre a ieși din presupusul conservatorism nu-și mai au locul, devin caduce sau excentrice. Iar a acuza o generație veche de istorici și a lăuda generațiile noi, pe cale de formare, este foarte simplu, dar total neproductiv și inexact. Fiecare generație, de regulă, în condiții normale, își dă măsura propriei valori. La fel au făcut și generațiile de istorici. Deocamdată, pentru cele două decenii istoriografice de după căderea comunismului, este dificil de făcut judecăți definitive, dar este sigur că au produs opere durabile, racordate deopotrivă la tradiție și la direcțiile de viitor.